

Наталія ПРИМУШКО

ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ В ПАМ'ЯТКАХ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті розглянуто роль говірок північного та південно-західного наріч в історії формування середньонаддніпрянського говору. На матеріалі пам'яток староукраїнської мови кінця XVII – початку XVIII ст. з території Середньонаддніпрянщини досліджено форми минулого особового часу в зіставленні з такими ж формами давньоукраїнської мови та з сучасним діалектним матеріалом.

Ключові слова: середньонаддніпрянські говори, пам'ятки, форми минулого часу.

В українській діалектології говорам Середньонаддніпрянщини було приділено багато уваги. Інтерес до їх вивчення не випадковий, адже дослідження фактичного матеріалу з фонетики, граматики й лексики говірок цього регіону допоможе розкрити складний процес формування й розвитку сучасної української літературної мови.

У формуванні південно-східного діалекту певну роль відіграли говори південно-західного й північного наріч української мови, адже деякі населені пункти історико-етнографічного регіону Середньої Наддніпрянщини були засновані вихідцями з південно-західних або північних територій. Так у передмові до видання пирятинських актів А. Стороженко зауважив, що в XVII ст. на території м. Пирятин проживали волиняни й коломиїці¹. Л. П. Бова (Ковальчук) зазначила, що суспільно-політичні події XV-XVI ст. призвели до масового переселення людності з Волині, Галичини, Поділля, північно-західної Київщини на південно-східні наддніпрянські землі². П. С. Лисенко писав, що на вільні землі Наддніпрянщини в 2-й пол. XVII ст. йшли основні маси переселенців із Поділля³. Б. А. Шарпило вважав, що протягом XVI

---

¹ Стороженко А. Предисловіє / А. Стороженко // Стороженки. Фамільный архив. Т. 6. – К., 1908. – С. VI, XV-XVI.

² Бова Л. П. (Ковальчук) Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту / Л. П. Бова (Ковальчук) // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 103-104.

³ Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори: збірник статей. – К., 1960. – С. 42.

– XVII ст. колонізаційні рухи з Правобережжя та Чернігівщини занесли на Середню Наддніпрянщину, східну Полтавщину й Слобожанщину елементи південно-західного й північного наріч української мови⁴. І.Г. Матвіяс писав про постійний і масовий приплив на Наддніпрянщину населення з Волині, Поділля, частково – із Галичини⁵, а також про переселенські рухи населення з півночі на південь, що відбувалися протягом XVI – XVIII ст.⁶

Досліджуючи говори української мови, діалектологи прийшли до висновку, що середньонаддніпрянські говори південно-східного наріччя й говірки південно-західного та північного діалектів мають спільні фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси. У спорідненості східноволинських говірок із середньонаддніпрянськими переконав дослідження говірок с. Нехворощі П.Д. Гладким⁷. Характеризуючи фонетичні явища полтавських говірок за пам'ятками 2-ї пол. XVII ст., С.П. Самійленко відзначив північні риси⁸. Л.П. Бова (Ковальчук) вказала на спільні фонетичні, морфологічні та синтаксичні риси, виявлені в говірках південної Житомирщини та говірках полтавсько-київського діалекту⁹. На думку Ф.Т. Жилка, для формування окремих говірок і невеликих говіркових масивів на південному заході Середньої Наддніпрянщини, особливо східнополтавських, певне значення мали південно-західні говори (подільські), а на формування північних лівобережних середньонаддніпрянських говірок – північні говори (чернігівські)¹⁰. Зіставивши морфологічні риси мови полтавських пам'яток XVII ст. з відповідними рисами документів, що походять із південно-західних та північних територій, О.М. Маштабей відзначила деякі архаїчні риси, які пізніше зникли в говорах Полтавщини й зберігаються в окремих говорах південно-західного та північного

---

⁴ Шарпило Б.А. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослабожанських (старобільських) говірок / Б.А. Шарпило // Діалектологічний бюлетень. – Київ, 1960. – Вип. VII. – С. 4.

⁵ Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 112.

⁶ Матвіяс І.Г. Формування південно-східного наріччя української мови / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 59; Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 138.

⁷ Гладкий П.Д. Говірка села Нехворощі Андрушівського району Бердичівської округи / П.Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 109-157.

⁸ Самійленко С.П. До характеристики полтавсько-київського діалекту за пам'ятками XVII ст. / С.П. Самійленко // Полтавсько-київський діалект – основа української національної національної мови: збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 26, 32.

⁹ Бова Л.П. (Ковальчук) Зазнач. праця. – С. 106-111.

¹⁰ Жилко Ф.Т. Говори української мови / Ф.Т. Жилко. – К.: Рад. школа, 1958. – С. 140.

наріч¹¹. Аналізуючи деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини, П.С. Лисенко наголосив, що в них помітне нашарування південно-західних рис, які є привнесеними, головним чином, з Поділля¹². У говірках Переяслав-Хмельницького району на Київщині В.М. Брахнов відзначив риси, характерні для північних говорів¹³. І.Г. Матвіяс дослідив, що північні середньонадніпрянські говірки становлять наслідок нашарування на північну діалектну основу переважно рис волинського говору, а на утворення південних середньонадніпрянських говірок впливав передусім подільський говір¹⁴.

Окремі риси дієслівної системи середньонадніпрянського говору, що поширені або відсутні в суміжних з ним перехідних говірках відзначено в дослідженнях мовного ареалу південної Житомирщини¹⁵, південної Чернігівщини¹⁶, Переяслав-Хмельницького району на Київщині¹⁷, Східної Слобожанщини¹⁸. Відомості про дієслівні форми Середньонадніпрянщини знаходимо в дослідженнях говірок інших діалектів¹⁹.

Загальновідомо, що відтворити історію мовної системи, простежити еволюцію окремих мовних явищ можливо за умови порівняльно-історичного вивчення сучасних говірок і свідчень писемних пам'яток. Оскільки саме в XVII – XVIII ст. на основі середньонадніпрянських говірок формувалася українська літературна мова, місце першості належить староукраїнським пам'яткам, що походять із території Середньонадніпрянщини.

Дослідження староукраїнських пам'яток із території Середньонадніпрянщини дозволило порівняти відповідні факти вживання окремих форм із нормами української літературної мови XVII ст., а також із даними пам'яток цього періоду інших

---

¹¹ Маштабей О.М. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини / О.М. Маштабей // Середньонадніпрянські говори: збірник статей. – К., 1960. – С. 201-203.

¹² Лисенко П.С. Зазнач. праця. – С. 42.

¹³ Брахнов В.М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині / В.М. Брахнов // Діалектологічний бюлетень. – К., 1960. – Вип. VII. – С. 61.

¹⁴ Матвіяс І.Г. Українська мова і її говори / І.Г. Матвіяс. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 118.

¹⁵ Бова Л.П. (Ковальчук) Зазнач. праця. – С. 108-110.

¹⁶ Жилко Ф.Т. Південночернігівські говірки, перехідні до Полтавських (Бобровицький і Новобасанський райони Чернігівської області) / Ф.Т. Жилко // Діалектологічний бюлетень. – К., 1955. – Вип. 5. – С. 56.

¹⁷ Брахнов В.М. Зазнач. праця. – С. 73-74.

¹⁸ Шарпило Б.А. Зазнач. праця. – С. 13-17.

¹⁹ Назарова Т.В. Інфінітиви на -т у середньополіських говорах / Т.В. Назарова // Питання граматики і лексикології української мови. – К., 1963. – С. 6-8, 13-15.

територій, з'ясувати, які мовні риси давніх текстів мають відповідники в південно-західних та північних діалектах сучасної української мови, а також визначити риси, що відрізняють середньонадніпрянські говори від інших діалектних систем.

У наукових розвідках з історичної морфології дослідники вивчали особливості функціонування дієслівних форм у пам'ятках ареалу полтавських говірок XVII ст., простежували тенденції формування та розвитку дієслівної системи. Звісно, що студії з історичної діалектології В.С. Ващенко, О.М. Маштабей, С.П. Самійленка, Л.О. Самійленко та ін. і досі не втратили своєї наукової вартості. Проте дієслівна система говірок Середньонадніпрянщини вивчена недостатньо як в синхронії, так і в діахронії, неповною залишається й характеристика дієслівних форм, адже аналіз дослідники здійснювали на історичному матеріалі обмеженої кількості пам'яток.

Спробуємо на фактичному матеріалі пам'яток староукраїнської мови з території Середньонадніпрянщини розглянути особливості функціонування форм минулого особового часу.

Перші приклади зі скороченою часткою у формах минулого часу засвідчено в пам'ятці XIII ст. – Галицько-Волинському літописі та в українських грамотах XIV – XV ст., зібраних В. Розовим²⁰. У XVI – XVII ст. на базі колишнього перфекта в давній українській мові розвиваються форми минулого особового часу, що функціонують на всій території поширення староукраїнської літературної мови²¹.

На думку П.Г. Житецького, вживання форм минулого часу з дієсловом *бути* в 1-й і 2-й ос. обох чисел у формі препозитивної або постпозитивної частки в пам'ятках XVII ст. не можна пояснювати впливом польської мови, такі форми витворилися на українському ґрунті, уживання названих форм у пам'ятках староукраїнської мови було лише підтримане польською мовою²². О.М. Маштабей поділяла міркування П.Г. Житецького, оскільки польський вплив поширювався внаслідок певних традицій мови українського діловодства²³. Наявність форм “здеформованого” перфекта в пам'ятках Полтавщини XVII ст. О.М. Маштабей пов'язувала з можливостями південно-західних діалектних впливів,

---

²⁰ Керницький І.М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І.М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 204.

²¹ Німчук В.В. Частка / В.В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 492; Русанівський В.М. Дієслово / В.М. Русанівський // Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 325.

²² Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія / П.Г. Житецький // Упорядк. вступ. ст. і приміт. Л.Т. Масенко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 54-55.

²³ Маштабей О.М. Зазнач. праця. – С. 198.

що сталися внаслідок переселення в XVI – XVII ст. значної маси людей із Правобережжя на Лівобережжя²⁴. На думку А.А. Свашенко, незважаючи на переселення з Правобережжя на Лівобережжя, наявність цих форм не можна пояснити південно-західним діалектним впливом, бо він не відобразився на інших частинах мови²⁵. І.П. Чепіга заперечувала польський вплив у вживанні форм минулого часу з реліктами дієслова *бути* в 1-й і 2-й ос. обох чисел у творах Й. Галятовського, адже подібні форми зафіксовано писемно-літературними пам'ятками XVII ст. по всій території України²⁶.

Перетворення форм теперішнього часу дієслова *бути* (*бути*) в частки, що вказують тільки на особу **-емь (-смь, -мь), -есь (-ссь, -сь), -с(ь)мо / -с(ь)мы / -с(ь)ме/-с(ь)те** В.В. Німчук пояснює фонетичними змінами (різними скороченнями) форм допоміжного дієслова у формах колишнього перфекта, а також розвитком форм перфекта у форми звичайного минулого часу без допоміжного дієслова (на особу стали вказувати особові займенники)²⁷.

У XVI – XVII ст. місце особових афіксів минулого часу не фіксоване: вони вживаються то в постпозиції стосовно дієслова, то (частіше) в препозиції. Перебуваючи в препозиції, особові афікси минулого часу, як правило, приєднуються до службових слів, до інших слів у реченні або вживаються самостійно²⁸.

У пам'ятках XVI – XVII ст. форма 1-ї ос. одн. виступає у вигляді двох позиційних варіантів: **-ем**, що має графічний різновид **-емь** та фонетичний варіант **-омь**, і виступає після приголосних, та **-м** із графічним різновидом **-мь**, що виступає після голосних. У постпозиції ці варіанти відповідають: **-ем** – чоловічому роду; **-м** – жіночому й середньому²⁹. Форма 2-ї ос. одн. виступає в трьох варіантах: **-есь** (із графічними різновидами **-ес**, **-есь**) та **-сь** (із графічним різновидом **-с**). Як і варіанти 1-ї особи, варіанти 2-ї, виступаючи в постпозиції по відношенню до дієслова, взаємно протиставляються за родовою ознакою³⁰. Варіанти 1-ї ос. множ. об'єднуються в чотири групи: графічно-фонетичні – **-смы, -сьми, -**

---

²⁴ Там само. – С. 198-199.

²⁵ Свашенко А.А. Глагольные формы в “Кролевецкой ратушной книге XVII – первой половины XVIII века / А.А. Свашенко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1965. – № 12. – Серия филолог. – Вып. 2. – С. 8.

²⁶ Чепіга І.П. “Ключ розуміння” Іоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І.П. Чепіга // Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 40.

²⁷ Німчук В.В. Зазнач. праця. – С. 492.

²⁸ Керницький І.М. Зазнач. праця. – С. 202-219; Німчук В.В. Зазнач. праця. – С. 492; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 325; Свашенко А.А. Зазнач. праця. – С. 69.

²⁹ Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 325-326.

³⁰ Там само. – С. 326.

сьми і -сьми, їх морфологічний варіант **-смо (-змо)**, морфологічні варіанти **-сме / -зме і -хмы, -хмо**. Варіанти **-смы і -смо** відповідають варіантам **-мы** та **-мо**, уживаним у 1-й ос. множ. теперішнього – простого майбутнього часу. Проте, якщо в XVI – 1-й пол. XVII ст. в кількісному відношенні афікс **-мо** домінує над **-мы**, то, навпаки, **-смо** зустрічається рідше, ніж **-смы**. Природно припускати, що переважання **-смы** над **-смо** пояснюється впливом польської мови на граматичну систему книжно-літературної мови³¹. Варіанти 1-ї ос. множ. **-сме, -зме** поширені в західноукраїнських пам'ятках³². Афікс 2-ї ос. множ. виступає тільки в одному варіанті **-сте**³³. У 3-й ос. одн. і множ. вживаються нульові афікси. Саме за цією ознакою форми 3-ї ос. протиставляються всім іншим особовим формам³⁴.

Дослідники неодноразово звертали увагу на походження морфологічного варіанта 1-й ос. множ. **-хмы**, засвідченого пам'ятками староукраїнської мови, починаючи з XVI ст.³⁵. П.Г. Житецький уважав, що форми на **-хмы** виникли на базі “*jex smi*”, де *jex* (-с) утворилося за аналогією до *byx* унаслідок плутання форми аориста з формами теперішнього часу³⁶. Існує також думка, що морфологічний варіант **-хмы** певною мірою відбиває вплив польської мови³⁷. Його появу пояснюють впливом частки умовного способу *byxomъ* (колишньої форми аориста) на особові афікси минулого часу: *byxomъ* (*abyxomъ*) > *byxmy* (*abyxmy*) > *xmy*³⁸. Наступним етапом була морфологічна адаптація цього афікса на українському ґрунті: **-хмы > -хмо**³⁹. М.Я. Лесів писав, що староукраїнська форма типу *ходилихмо* була живомовною прикметою, а не запозиченням із польської мови⁴⁰. На думку В.М. Русанівського, вона могла бути результатом прямого розвитку давньоукраїнських форм аориста⁴¹.

---

³¹ Там само.

³² Керницький І.М. Зазнач. праця. – С. 214-215; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

³³ Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

³⁴ Там само.

³⁵ Житецький П.Г. Зазнач. праця. – С. 69-70; Лесів М.Я. Про одну дієслівну форму в українських підляських говірках / М.Я. Лесів // Українська лінгвістична географія. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 141-142; Німчук В.В. Зазнач. праця. – С. 493; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

³⁶ Житецький П.Г. Зазнач. праця. – С. 69.

³⁷ Лесів М.Я. Зазнач. праця. – С. 141-142; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

³⁸ Керницький І.М. Зазнач. праця. – С. 194; Лесів М.Я. Зазнач. праця. – С. 141-142; Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

³⁹ Русанівський В. М. Зазнач. праця. – С. 326.

⁴⁰ Лесів М.Я. Зазнач. праця. – С. 141-142.

⁴¹ Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 326.

Із 2-ї пол. XVII ст. кількість особових форм минулого часу в пам'ятках української мови спадає, проте вони зустрічаються в усіх стилях і в різних джерелах, незалежно від їх територіального походження⁴².

У пам'ятках XVII – 1-ї пол. XVIII ст. спостережено випадки незаконірного вживання особових часток у формах дієслів минулого часу, зокрема **-смо** виступає не лише в 1-й ос. множ., а й у 1-й ос. одн.; інколи особові частки вживаються з особовими формами теперішнього часу і т. ін.⁴³ В.М. Русанівський зазначив, що такі конструкції на той час були вже традиційними⁴⁴. В.В. Німчук підкреслює, що незаконірне вживання особових часток в актових книгах Лівобережжя XVII ст. важко пояснити як помилки, це є даниною літературної мови⁴⁵.

У досліджуваних текстах від тематичних дієслів засвідчено форми минулого особового часу 1-ї та 2-ї ос. одн. і множ., частка зберігається і при наявності особового займенника.

У 1-й ос. одн. виявлено 757 форм минулого особового часу з варіантами частки **-ем**, **-м**, записаними до колишнього дієприкметника на **-л**, **-ла**, та 279 скорочених форм із варіантами частки, парієднаними до іншого слова в реченні, напр.: *же(м) я тебе стритивъ* (1658, АЛ, 93)⁴⁶; *я-м тоє сховал* (1665, АПГУ II, 64); *я его питалем* (1665, АПГУ II, 57); *не чынилием я тогѡ* (1665, Гал., 180); *сталем кричати* (1698, АП, 138); *я обозвалемся* (1698, АП, 138); *мущлемъ* престати (поч. XVIII ст., Клим., 184); *жем* и я правн чинил (1704, АП, 225); *жемъ отъхаль* сюда (1720, Вел. I, 33); *писалемъ я* (1723, ЛП, 35); *мшлამъ* затопити (1723, ДНРМ, 145).

У 2-й ос. одн. виявлено 99 форм із варіантами частки **-есь** (**-ес**, **-есь**) та **-сь** (**-с**), що стають немов рухомими закінченнями і з'єднуються з колишнім дієприкметником на **-л**, та 96 форм із такими ж варіантами частки, приєднаними до іншого слова в реченні, напр.: *арендовалесь* (1653, ГВС, 865); *жесь* минн ... *не прислав* (1663, УПТ, 224); *поступилесь* и ты (1665, Гал., 92); *важился есь* продати (1665, АПГУ I, 15); ти ... *втєкъ ес* з господи (1665, АПГУ II, 18); ти ... *велхлес* розмннати (1702, АП, 197); *же(с)* удовство(м) *пострадалъ* (поч. XVIII ст., Клим., 121);

---

⁴² Там само. – С. 326-327.

⁴³ Німчук В.В. Зазнач. праця. – С. 492; Самійленко Л.О. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II пол. XVII ст. / Л.О. Самійленко // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. – Рік ХСVII, Т. 151: Серія філол. наук. – Одеса, 1961. – Вип. 10. – С. 97-98; Свашенко А.А. Зазнач. праця. – С. 69.

⁴⁴ Русанівський В.М. Зазнач. праця. – С. 327.

⁴⁵ Німчук В.В. Зазнач. праця. – С. 492.

⁴⁶ Список скорочень див. у кінці статті.

смотрѣлись безпечално (1720, Вел. II, 492); ти ... *потурбовалесь* (1723, ЛП, 37); са(м) *есь ѡпорочи(л)* себе (1723, ЛП, 37).

У 1-й ос. множ. частка *есмо* уживається в скороченій формі -**смо**, -**сьмо** і з'єднується з колишнім дієприкметником (973 формовживань) або іншим словом у реченні (504 формовживань). Такі форми засвідчено переважно в кінцевих графаретних зворотах, напр.: *казалисмо* тое записа(т) (1656, АЛ, 74); *велѣлисмо* написати (1657, УІВ, 58); которое *смо переступили* (1665, Гал., 71); *мѣлисмо* ити (1665, Гал., 160); *велѣли-смо* запишат (1668, АПГУ II, 129); мы ..., *поховали-смо* (1669, АПГУ II, 149); *що-смо казали* написати (1670, АПГУ I, 61); *скоросмо притягли* (1672, УПД, 434); ми ... *казали(с)мо* записа(т) (1678, АЛ, 173); *велѣлисмо* видати (1698, УІМ, 312); *записати розказалисмо* (1701, АП, 193); *мусѣлисмо* зачати (1720, Вел. I, 80); *кѣдисмо заслишали* (1720, Вел. I, 80); мы *не моглисмо* мѣти (1720, Вел. II, 491); ми *обѣдалисмо* (1739, ДЯМ, 287). У 1-й ос. множ. вжито також 26 форм із варіантами скороченої частки -**смы** (від *есмы*), -**сми**, напр.: *чего смы ... не споминали* (1650, УБХ, 106); которого *смы* южь *споминали* (1665, Гал., 57); *казали(с)ми ... ѡ(т)да(т)* (1677, АЛ, 173); *велѣлисмы* написати (1688, У.п.с., 548); *казалисмы ...* видати (1708, УІМ, 531); *взялисмы* (1720, Вел. I, 295); мы, ... *подписалисмы* (1720, Вел. II, 133); *уволнилисмы* (1720, Вел. II, 113).

Частка *ехмо* у формах минулого часу 1-ї ос. множ. скорочується і приєднується до колишнього дієприкметника або іншого слова в реченні. У лохвицьких та полтавських актових книгах виявлено 85 таких формовживань, в універсалі Богдана Хмельницького – 1 формовживання, напр.: *злецилихмо* (1648, УБХ, 77); *записать казалихмо* (1665, АЛ, 132); Мы ... *велѣли-хмо* его скарати (1670, АПГУ II, 206); Тие-хмо слова слишачи от Аньдрея, *велѣли* записати (1670, АПГУ II, 200).

Спостережено 4 випадки паралельного вживання обох часток, напр.: *мѣли ж ехмо* (sic) и *платя тое* вказати, *где-смо* его *поховали* (1669, АПГУ II, 175-176); *вробили-смо* и *мѣли-хмо ...* взяти (1670, АПГУ II, 196); Тие-х[м]о слова слишачи ..., *куплю сію велѣли-смо* в книги меские Пултавские *впысат* (1670, АПГУ I, 71).

Афікс 2-ї ос. множ. виступає у варіанті -**сте**, що приєднується до колишнього дієприкметника (33 рази) або до іншого слова в реченні (192 рази), напр.: *чулисте* (1664, УІВ, 313); вы *погинулисте* (1665, Гал., 73); *хотѣлисте* (1668, АПГУ II, 136); *жесте ... прислали* (1675, УІС, 695); вы ... *позабиралисте* (1705, УІМ, 463); вы же ... *нанеслисте* (1720, Вел. II, 295).

В аналізованих пам'ятках засвідчено форми зі скороченою часткою, уживаною в реченні двічі при одному дієслові минулого часу. У 1-й ос. одн. виявлено 22 такі конструкції, напр.: Теды м ... *доходилием* (1657, АПГУ II, 104); *Же(м) взяле(м)* (1659, АЛ, 100); *где-м* слѣдом *пришовши* в хутор, *мовилем* (1667, АПГУ I, 92); же-

м, ... *фрасовалемся* (1668, АПГУ II, 140); я-м, одеззавшися, *мовила-м* (1669, АПГУ II, 146); тую-м мою част *внче даровалем* (1671, АПГУ II, 90); *ижем мнѣм* в схованню (1688, АП, 39). У 2-ї ос. одн. – 3 формовживання, напр.: Чому ж *еси мнѣ* их не далес тогдѣ, коли-м-ся оних фросовал і от матки нареканя мнѣ, аж тепер *призналес* (1665, АПГУ II, 64); Ти-с, к чередѣ идучи, и в розмове нашой *велѣла-с* ми мужеви гадину дати для отрути (1670, АПГУ II, 187); *Же(с) посади(л) еси* насъ (поч. XVIII ст., Клим., 179). У 1-ї ос. множ. виявлено 28 таких форм, напр.: що *(с)мо* мы наказали*(с)мо* (1657, АЛ, 86); *Що-смо*, чуючи такое признате, для липшой *внры казали-смо* до книг мискихъ записать (1665, АПГУ I, 16); *То-смо* слышечи от Хвески, *казали-смо* в книги меские и записат (1666, АПГУ II, 82); що *смо* его ж Михайла завтрашнего дня *питалисмо* (1699, АП, 153).

Паралельно до старої форми перфекта з часткою виступає здеформована форма без частки в реченнях з однорідними присудками, пов'язаними сполучником *и*. Присудками виступають дієслова минулого часу 1-ї ос. одн. (16 разів), напр.: *знайшодем и переховаль* (1665, АПГУ II, 64); я, доходячи моимъ розсужденіємъ, *говориль* з нимъ, околничимъ, *и злецилемъ* донести имъ (1685, УС, 621); я видячи, его почал кликати на имя, *и до килка раз кликалсмо* (1698, АП, 135); з дому *виехалем и заездил* (1737, ДЯМ, 104), та 1-ї ос. множ. (1 раз), напр.: *уволнилисми и постановили* (1720, Вел. II, 113).

У лохвицьких, полтавських та пирятинських актових книгах спостережено випадки незакономірного вживання особових часток у формах дієслів минулого часу. Виявлено 80 форм 1-ї ос. одн. з варіантом скороченої частки *-смо*, приєднаним до колишнього дієприкметника на *-л* або іншого слова в реченні, напр.: *взяла-смо* (1666, АПГУ II, 216); що-*смо* ... *познал* (1667, АПГУ II, 30); *кгде-смо* я, ... *ишол* (1667, АПГУ I, 25); *запригласмо* (1698, АП, 142); *же смо* того мяса *купил* (1699, АП, 153); *кгде-смо* *мнѣ* его взяти (1699, АП, 148); я опит в Лубнях *чинилсмо* (1700, АП, 168); *отслужиласмося* (1702, АП, 195).

Знайдено 111 аналогічних форм перфекта 1-ї ос. множ. зі скороченим варіантом частки 1-ї ос. одн. *-м*, приєднаним до колишнього дієприкметника або до іншого слова, напр.: *иже (м) с товаришо(м) ... укѣрали* (1660, АЛ, 110); за то-*м* *взяли* в помененного Яреми девят копь (1667, АПГУ I, 41); *где-м* тилко *зостали* (1669, АПГУ II, 175); *нѣкгде-м* ... *не слышали* (1670, АПГУ I, 63); *ехале(м)* з города ... сами з ма(т)кою (1670, АЛ, 152); спа(т)и *положиле(м)ся* (1681, АЛ, 178); *одгодилисма* з господинею (1683, АП, 10); Ми такое его призната *казалем* записати (1714, АП, 261); ми, врад звшименований, *питалем* (1715, АП, 279).

У лохвицьких та пирятинських актових книгах представлено й інші поодинокі випадки неправомірного вживання особових

афіксів у формах дієслів минулого часу, напр.: на(с) вечеро *видѣле(м)* (1653, АЛ, 23); Микита... и...Гри(ц)ко *про(с)иле(мъ)* (1682, АЛ, 184); Васи(л) з жоною...*посилали(м)* (1682, АЛ, 181), проте, покликаючись на виноску, наведену на цій же сторінці: “у цьому слові останню букву закреслено”, можемо вважати це помилкою писаря; *кдисмо былем* з ним Иваном в Прилуцѣ (1693, АП, 93); *которыя* не в одно слово *говорилем* (1698, АП, 139); *почалем* мене питати (1703, АП, 207); *я зъехались* (1704, АП, 227).

Варто відзначити, що в полтавських, лохвицьких, пирятинських актових книгах зафіксовано незаконірне вживання форм теперішнього часу з особовими частками 1-ї ос. одн. (7 формовживань) і 1-ї ос. множ. (28 формовживань). Варіанти **-м** та **-смо** можуть з'єднуватися із займенником або іншим словом у реченні, напр.: што *(с)мо*, вглядѣвши в справу тую, *наказуе(м)* декърето(м) (1656, АЛ, 63); *Где-смо* уваживъши с пристойними особами, от отцевъщини Романа *не отдаляем* (1667, АПГУ I, 36); тулко-м причиною смерти небожчику Семеновой (sic) в том ся чиню вынним (1668, АПГУ II, 142); *такое-м* зельжене сромотн[о]е *терплю* (1671, АПГУ I, 105); *жем застаю* за напуу пану ... *винен* (1685, АП, 27-28). Одиничний випадок засвідчено у віршах Климентія Зіновієва: *бо(м)* на свѣтѣ всякіи рѣчи такъже *знаю* (поч. XVIII ст., Клим., 113).

В обстежених текстах знайдено 26 незаконірних формовживань, у яких особові афікси 1-ї ос. одн. та множ. вживаються при інфінітивах, прислівниках, прикметниках. Такі форми наявні не лише в актових книгах, а й у творах Йоанія Галятовського, віршах Климентія Зіновієва, гетьманських універсалах, напр.: *мы повинни смо* заховати (1665, Гал., 97); *согласны есмы* единомушно ити (1668, УПД, 380); *не мѣемъ* и *не повинни-смо* Калюжного турбовати (1670, АПГУ I, 72); *свѣдома-м*, иж онъ ест цногливий (1671, АПГУ I, 87); *але-м* того добре *свѣдомъ* (1671, АПГУ I, 101); присягнути *готовисмо* (1701, АП, 185).

В актових книгах Полтавщини XVII ст. широко вживані скорочені перфектні форми 1-ї і 2-ї ос. одн. і множ. Такі форми частіше зафіксовано в постійних формулах актів, рідше – у записях свідків і позивачів⁴⁷.

В усіх досліджуваних пам'ятках форми минулого особового часу функціонують паралельно із сучасними формами минулого часу, які тут за браком місця ми не розглядаємо і які переважають. Так на 3321 форму минулого часу з дієсловом *бути* в 1-й і 2-й ос. обох чисел у формі препозитивної або постпозитивної частки

---

⁴⁷ Маштабей О.М. Зазнач. праця. – С. 197-198.

припадає 8867 сучасних форм минулого часу, пор.: *велһль* ты (1663, УІБ, 262); *уважили* мы (1694, УІМ, 263); ви *перестали* гатити (1702, УІМ, 399); ми *обһдали* (1736, ДЯМ, 54); я не *кутила* (1753, ЛП, 123).

За картами “Атласу української мови“, дієслова минулого часу із залишками особових форм дієслова *бути* в 1-й ос. одн. і множ. дотепер функціонують у південно-західних діалектах української мови. Вони поширені в українських говорах на захід від лінії Сокаль – Броди – Тернопіль – Хмельницький – Могилів-Подільський⁴⁸. У говорах Середньої Наддніпрянщини особові частки у формах минулого часу не вживаються⁴⁹.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що форми минулого особового часу засвідчені переважно в актових книгах, причому форми 1-ї та 2-ї ос. одн. – у записах прямої мови – висловлюваннях свідків та позивачів, форми 1-ї ос. множ. переважають у початкових або заключних частинах актів.

Імовірно, вживання форм минулого особового часу (особливо незакономірне, коли **-смо** виступає у 1-й ос. одн., **-мь** – у 1-й ос. множ., або варіанти скорочених часток приєднуються до особових форм теперішнього часу, інфінітивів, прислівників, прикметників) у реченнях із прямою мовою свідчить, що вони хоч, можливо, і відбивали риси живої мови Середньої Наддніпрянщини XVII – поч. XVIII ст., проте вже зникали в народному мовленні. Можна припустити, що занепадові форм минулого особового часу сприяло вживання особових займенників замість особових часток. Окрім того, у 3-й ос. обох чисел частка була відсутня, що спричинило її занепад у формах 1-ї та 2-ї ос. одн. й множ.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

і т. ін. – і таке інше

м. – місто

множ. – множина

напр. – наприклад

одн. – одинина

ос. – особа

пол. – половина

---

⁴⁸ Атлас української мови: У 3-х т. – Т. II: Волинь, Наддністрянина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ: Наук. думка, 1988. – Карта 245.

⁴⁹ Атлас української мови: У 3-х т. – Т. III: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – Київ: Наук. думка, 2001. – Частина 4. – С. 217-218.

поч. – початок
с. – село
ст. – століття

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЛ – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття: Збірник актових документів / [підгот. до вид.: О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило]. – К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.

АП – Книги третія мѣсскія Пирятинскія, споряженныя..., въ року 1683... / Стороженки. Фамильный архивъ. Том шестой. – Київ, 1908. – С. 1-388.

АПУ I – Актовыя книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века. Справы вечистыя 1672 – 1680 годов. / [ред. и прим. В.А. Модзалевскаго]. – Чернигов: Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912. – Вип. II. – 115 с.

АПУ II – Актовыя книги Полтавскаго городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664 – 1671 годов / [ред. и прим. В.А. Модзалевскаго]. – Чернигов: Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комиссии, 1912. – Вип. I. – 216 с.

Вел. 1 – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1848. – Т. I. – 454 с.

Вел. 2 – Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоил Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1851. – Т. II. – 612 с.

Гал. – Гаяатовський Й. Ключ розуміння / [підгот. до вид. І.П. Чепіга]. – К.: Наук. думка, 1985. – 444 с.

ДНРМ – Ділова і народорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В.А. Передрієнко]. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ДЯМ – Дневник Якова Марковича, 1735 – 1740 роки / [видав Вадим Модзалевський]. – Київ – Львів, 1913. – Т. IV. – 385 с.

Клим. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті / [підгот. тексту І.П. Чепіга]. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

ЛП – Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В.А. Передрієнко]. – К.: Наук. думка, 1987. – 173 с.

У.п.с. – Універсали полковників і сотників // Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. Кн. 1 / [упоряд. Іван Бутич]. – Київ – Львів:

НТШ, 2002. – С. 545-620.

УБХ – Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / / [упоряд.: І.Крип'якевич, І.Бутич; ред. кол. В.Смолій (голова) та ін.]. – Київ: Альтернатива, 1998. – С. 45-240.

УІМ – Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. Кн. 1 / [упоряд. Іван Бутич; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ – Львів: НТШ, 2002. – 780 с.

– Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упоряд.: Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ – Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

ГВС – Документи генеральної військової старшини та полковників. – Там само. – С. 839-958.

УІБ – Універсали Івана Брюховецького. – Там само. – С. 253-372.

УІВ – Універсали Івана Виговського. – Там само. – С. 21-108.

УІС – Універсали Івана Самойловича. – Там само. – С. 583-833.

УІД – Універсали Петра Дорошенка. – Там само. – С. 373-443.

УІТ – Універсали Павла Тетері. – Там само. – С. 215-251.

Примушко Наталия

Формы прошедшего времени в письменных памятниках Среднего Поднепровья.

В статье рассмотрена роль говоров северного и юго-западного наречий в истории формирования среднеподнепровского диалекта. На материале письменных памятников староукраинского языка конца XVII и начала XVIII вв. из территории Среднего Поднепровья исследованы формы прошедшего личного времени в сопоставлении с такими же формами древнеукраинского языка и современного диалектного материала.

Ключевые слова: *среднеподнепровский диалект, письменные памятники, формы прошедшего времени.*

Prymushko Natalia

The Forms of the past tense in the pam'yatkakh from Middenaddnipyrianshynu.

The article deals with the role of dialects of the northern and the south-western narich in the history of forming of the middenaddnipyrianskyi manner of speaking. The forms of the past tense in comparison with the same forms of modern language were investigated on the material of pam'yatok of staroukrainian language of the end of the XVII to the beginning of the XVIII centuries.

Keywords: *middenaddnipyrianskyi dialect, written sights, forms of the past tense.*